

PIOTR ZEMSAŁ

Ideologem w dyskursie ideologicznym

Badając zagadnienia związane z sowieckim dyskursem ideologicznym, rosyjscy badacze dość często posługują się pojęciem ideologemu. Jest to pojęcie dosyć zagadkowe, różnie interpretowane przez poszczególnych autorów. Zanim *ideologem* zdobył trwałą pozycję w pracach rosyjskich uczonych (w związku z nieskrępowanym i zwiększonym zainteresowaniem badaczy zagadnieniami związanymi z ideologią po upadku systemu sowieckiego), już w 1981 roku używał go m.in. Fredric Jameson (1981: 76) dla określenia najmniejszej zrozumiałej jednostki dyskursu antagonyistycznego.

Jewgienij Szyriajew (1997: 18) w ślad za Natalią Kupiną przyjmuje, że jest to słowo-centrum, które organizuje wokół siebie szereg innych jednostek, podporządkowując sobie ich semantykę oraz dodając im odcień ideologiczny. Przykładem tak rozumianego ideologemu może być przymiotnik *socjalistyczny*, który w dyskursie ideologicznym dominuje nad innymi słowami w związkach frazeologicznych typu *socjalistyczna praworządność*, *socjalistyczna demokracja* itd. Inny badacz zagadnienia – Gasan Gusejnow (2003: 12) definiuje ideologem z punktu widzenia jego funkcji jako minimalną znaczącą jednostkę organizującą świadomość na płaszczyźnie ideologicznej. Badacz podkreśla pogląd Natalii Kupiny, że ideologem jest znakiem lub utrwalonym ciągiem znaków, który odsyła uczestników komunikacji do tego, co być powinno, i przestrzega przed tym, co jest niedozwolone. Z kolei Andriej Romanienko (2000: 75), charakteryzując ideologem jako gniazdo semantyczne obejmujące różne formy i różne części mowy odwołujące się do ideologii, ujmuje go jako jednostkę nieco bardziej wyabstrahowaną, polimorficzną i niejednorodną. Wreszcie Mikhail Epstein (1991) definiuje ideologemy jako słowa zawierające nierozdzieloną kombinację znaczeń deskryptywnych i ewaluacyjnych, które nie mogą być rozpatrywane w oderwaniu od kontekstu i które oprócz nominowania mają zdolność przekazywania określonego komunikatu wartościującego. Oczywiście, cały czas poruszamy się w sferze dyskursu ideologicznego.

Nawet ten bardzo skrótowy przegląd definicji, czy może raczej poglądów na ideologem, uświadamia, że dotychczas nie została wypracowana żadna uniwersalna formuła ujmująca to pojęcie. Badacze opisują ideologem z bardzo różnych punktów widzenia. Bardzo trudno jednoznacznie odpowiedzieć sobie na pytanie: „co

to jest ideologem?”. Najwyraźniejszymi cechami wspólnymi wszystkich wymienionych definicji są – po pierwsze, ideologiczny kontekst ideologemu, po drugie, jego językowy charakter. Pierwsza cecha wspólna nie wymaga raczej komentarza. Druga jest jak najbardziej aktualnym problemem. Czy ideologem jest jednostką właściwą językowi? Gusejnow, autor najobszerniejszego opracowania zagadnienia ideologemu *Sowietskije ideologiiemy w ruskom diskursie 1990-ch* (2003), zaznacza wprawdzie, że pojęcie ideologemu można rozumieć różnie – w wąskim i szerokim znaczeniu (tu należą przede wszystkim tradycyjne symbole, np. sierp i młot, miecz i tarcza; wytwory sztuk plastycznych i architektury, np. pomniki, portrety, plakaty, mauzolea itd., oraz utwory muzyczne o zabarwieniu symbolicznym – hymny), ale jednocześnie zaznacza, że wszystkie te formuły podporządkowane są słowu. Dlatego też ideologem czyni on przedmiotem analizy filologa (Gusejnow 2003: 13). Taka postawa wydaje się zakrawać na swoiste zawłaszczanie pojęcia ideologemu. Uczynienie zeń pojęcia językoznawczego, przypisanie go jedynie językowi, pozostałe środki wyrazu mu podporządkowując, wydaje się nadużyciem. Ideologem jest bowiem jednostką dość wysokiego poziomu wyabstrahowania, o czym świadczy między innymi wielość form, z pomocą których może się wyrażać. Z punktu widzenia lingwistyki ideologem przejawia się jedynie jako językowa realizacja jednostki wyższego poziomu. Ideologem jest raczej jednostką konceptualizacji ideologii, kategorią kognitywną właściwą myśleniu ideologicznemu i jako taki znajduje swoją realizację także na poziomie języka. W przybliżony sposób ideologem traktują badacze niebędący językoznawcami. Poszczególne ideologemy i historię ich rozwoju w takim ujęciu analizują m.in. Michaił Odiesskij i Daniel Fieldman (1994, 1995).

Kolejnym problemem związanym z ideologemem jest zagadnienie jego recepcji. Wydaje się, że wyizolowanie realizacji konkretnego ideologemu z tekstu odbywa się w sposób czysto intuicyjny. Identyfikacja tego typu jednostek nie przysparza żadnych problemów członkom wspólnot komunikacyjnych, w których panuje lub przez dłuższy czas panował określony system ideologiczny. Pytanie, jak w sposób obiektywny wydzielać realizacje poszczególnych ideologemów, jest bardzo interesujące i zasługuje na oddzielną, wnikliwą analizę. Zagadnienie to być może będzie stawało się coraz bardziej aktualne ze względu na fakt, że osoby biegłe w odczytywaniu ideologemów niektórych ideologii należą do pokolenia starszego. Współczesna polska młodzież ma już teraz daleko nieadekwatne i zdeformowane wyobrażenie o systemie pojęć realnego socjalizmu.

Wobec niejasności definicyjnej związanej z pojęciem ideologemu należy sobie zadać pytanie, po co w ogóle go używać. Konkretną odpowiedź daje Gusejnow (2003: 10). Niemożliwe jest dokonanie szczegółowej analizy każdego znaku języka pod kątem jego ideologicznego odcienia. Wynika stąd potrzeba uogólnienia, zamknięcia poszczególnych znaczeń w szersze kategorie analityczne. Ewentualne podjęcie próby zanalizowania wszystkich znaków o odcieniu ideologicznym w ramach języka, który podległ procesowi ideologizacji tak jak rosyjski, nazywa Gusejnow szyfową pracą i trudno ten pogład kwestionować.

Rosyjski badacz wyróżnia szereg ideologemów na różnych poziomach języka. Zaczynając od ideologizowanych grafów (np. twardy znak na końcu słowa po reformie pisowni 1918 roku, także jać, fita i iżyca), poprzez analizę ideologicznego odcienia zastosowania wybranej końcówki przypadku (opozycja Fiedieratiwnaja Riespublika Giermanii // Fiedieratiwnaja Riespublika Giermanija), na ideologemach-cytatach kończąc, opisuje on szereg najistotniejszych dla dyskursu sowieckiego ideologemów. W pracy Gusejnowa ideologem traktowany jest jako jednostka dyskretna. Wydaje się jednak, że niektóre jednostki – wymieniane przez niego jako oddzielne ideologemy – są realizacją tego samego ideologemu.

Grafy usunięte z alfabetu rosyjskiego stały się według Gusejnowa ideologemami (2003: 44). Warto przyrzeć się temu zaklasyfikowaniu bliżej. Jeżeli są one różnymi ideologemami, powinny posiadać odmienne znaczenia ideologiczne konstytuujące je jako takie. Wydaje się jednak, że żaden z nich sam w sobie nie jest w stanie reprezentować żadnego przesłania ideowego, a w kontekście uwidaczniającym to przesłanie stanowią wyraz jednego i tego samego ideologemu (w sensie szerokim według Gusejnowa) odwołującego się do tradycji przedrewolucyjnej. Grafy te nie są oddzielnymi ideologemami, ale wraz z innymi graficznymi realizacjami ideologemowymi (np. małe b zamiast wielkiej litery B w słowie bog) stanowią grupę realizacji graficznych. Grupa ta nie może być jednak wyróżniana na podstawie jakiegokolwiek powinowactwa znaczeniowego, a jedynie na podstawie formy realizacji. Z podobną sytuacją spotykamy się przy zestawieniu kolejnych ideologemów (w rozumieniu Gusejnowa) – zreformowanej przez Sowietów pisowni nazwy miasta Tallin (estońska forma z podwójnym n, w wersji radzieckiej n pojedyncze) oraz stosowania rosyjskiego alfabetu na nierosyjskich terytoriach ZSRR. W istocie oba te zabiegi wydają się wyrazem tego samego ideologemu „imperium”.

Jednym z obszarów, gdzie ideologizacja widoczna jest niemal w czystej postaci, jest toponimika. Gusejnow (2003: 70) przytacza przykłady zmian nazw miejscowych w okresie sowieckim:

Pietrograd – Leningrad (1924–1991)

Władikawkaz – Ordżonikidze (1931–1944, 1954–1990) – Dzaudżikau (1944–1955)

Jekatierinosław – Dniepropietrowsk (od 1926 r.)

Jenakijewo – Rykowo (1928–1937) – Ordżonikidze (1937–1943) – Jenakijewo (od 1943).

Badacz twierdzi, że nazwa miejscowa jest w tym przypadku ideologemem. Nie ulega wątpliwości, że przedstawione zmiany nazw miały wymiar ideologiczny, jednak niejasne jest, na jakiej podstawie można przyjąć, że nazwiska lub pseudonimy, które stały się symbolami (Lenin, Rykow, Ordżonikidze i Pietrowskij) odsyłają do różnych obszarów ideologii. Wydaje się, że zmiany nazw są wyrazem jednej, a nie wielu idei. Wątpliwości budzi też czasowość takich „ideologemów”. Nazwa Rykowo była aktualna jedynie przez dziewięć lat, co jest zbyt krótkim czasem dla utrwalenia się w języku – tym bardziej, jeśli dodatkowo wziąć pod uwagę jej raczej

lokalny zasięg (podobny przykład stanowi polski Stalinogród, czyli Katowice w latach 1953–1956).

W przypadku potraktowania ideologemu jako zjawiska językowego nie unikniemy niejasności także na poziomie leksykalnym. Przykładem może być porównanie słów *burżuazyjny*, *przedrewolucyjny* i *carski*. Jednostki te w dyskursie ideologicznym w znacznym stopniu nakładają się na siebie. Ich podział w wielu kontekstach dokonuje się w sposób intuicyjny. Opiera się on na posiadanym przez odbiorcę indywidualnym zasobie wiedzy i doświadczenia. Jedynym obiektywnym kryterium pozwalającym na gruncie rosyjskim rozdzielić te pojęcia jest kryterium chronologiczne. *Przedrewolucyjny* to tyle, co *burżuazyjny* do 1917 roku lub *carski*. Mniej wyrazistym kryterium pozwalającym na wydzielenie z tej grupy przymiotników *przedrewolucyjny* i *carski* jest kryterium wartościowania. Przymiotniki te nie zawsze wartościują negatywnie. Przymiotnik *przedrewolucyjny* występuje jako pojęcie chronologiczne poza dyskursem ideologicznym. Przymiotnik *carski* w opracowaniach historycznych oznacza na ogół jedynie przynależność do władcy. W tekstach dyskursu ideologicznego dotyczących okresu poprzedzającego rewolucję październikową przymiotniki te mogą być jednak używane synonimicznie.

Zobiektywizowane przypisanie poszczególnych realizacji konkretnym ideologemom, które wykluczałoby powstawanie nakładających się na siebie zbiorów i obejmowało cały zasób ideologemowy, wydaje się niemożliwe. Przyjmując założenie, że w tekście spotykamy nie ideologemy, a ich językowe realizacje, możemy zawęzić liczbę ideologemów, zwłaszcza w ramach dyskursu sowieckiego opartego w istocie na podstawowej opozycji *my–oni* i jej pochodnych. Skrajnie redukcjonistyczne podejście do zagadnienia zakładałoby wówczas istnienie dwóch ideologemów (lub makroideologemów) ‘MY / SWOI / NASZE’ i ‘ONI / OBCY / NIE NASZE’. Wszystkie nacechowane ideologicznie elementy dyskursu dają się bez żadnych komplikacji przyporządkować do jednej z tych kategorii.

Hierarchizacja realizacji ideologemów wydaje się dość fortunnym sposobem ich klasyfikacji. Polegałaby ona na ustaleniu ideologemów wyjściowych, które poprzez swoje pochodne realizowałyby się w tekście. Należałoby tu wyróżnić kilka poziomów. Pierwszym z nich jest ideologem, następnym – poszczególne jego realizacje bezpośrednie lub pośrednie, które w każdym kontekście wykazują z nim bliskie powinowactwo, ostatnim – realizacje uzależnione od określonego kontekstu (np. *jer twardy* na końcu wyrazu – tylko w tekstach po 1918 roku).

Posłużmy się przykładem przymiotników *burżuazyjny* i *faszystowski*, które należą do ideologemu ‘ONI / OBCY / NIE NASZE’. W sowieckim dyskursie ideologicznym przymiotniki te uległy daleko idącej desemantyzacji. Skutkiem tego procesu stała się możliwość wystąpienia złożenia *burżuazyjno-faszystowski* oraz synonimiczne używanie tych przymiotników. W praktyce znaczenie wszystkich trzech przymiotników sprowadza się do znaczenia wartościującego. Znaczenie leksykalne, choć w zdecydowany sposób odsyła odbiorcę do sfery ideologii, schodzi na dalszy plan i z punktu widzenia przydatności dla wyróżniania ideologemu na tle innych zdaje

się tracić wartość. Wobec tego nie mamy tu do czynienia z oddzielnymi ideologemami, ale z realizacjami tego samego ideologemu różniącymi się jedynie formalnie. Pośrednimi realizacjami ideologemu będą natomiast jednostki, które bezpośrednio nie odsyłają do sfery ideologii. Do kategorii tej należą między innymi rzeczowniki nazywające działania wrogiego obozu: *agresja*, *spisek*, *ekspansja* itd. Leksykalne znaczenie tych rzeczowników w żaden sposób nie pozwala przypisywać ich do konkretnej ideologii. Dominujące znaczenie wartościujące wiąże je jednak w sposób trwały z realizacjami bezpośrednimi typu *burżuazyjny*, *faszystowski* itp. Stąd dla odbiorcy o odpowiednim doświadczeniu, dysponującego określonymi „nawykami” w odbiorze tekstu należącego do dyskursu ideologicznego, nie będzie niczym tajemniczym nagłówek „Spisek w Belgradzie” zamieszczony w sowieckiej gazecie codziennej. Spisek będzie zawsze identyfikowany jako *burżuazyjny*, *faszystowski* itd., a *burżuazja* i *faszyści* to nikt inny jak ONI.

Mimo że ideologem wydaje się abstraktem, którego nie można odnosić bezpośrednio do języka, to pośrednio może być on użyteczny w analizie językowej dyskursu ideologicznego. Uwzględnienie tej kategorii umożliwi ujęcie poszczególnych zjawisk językowych (realizacji) w szersze ramy bez konieczności opisywania każdego zjawiska z osobna, co, powtórnie przytoczmy pogląd Gusejnowa, byłoby syzyfową pracą.

Literatura

- Epstein, M. (1991): *Relativic Patterns in Totalitarian Thinking: An Inquiry into the Language of Soviet Ideology*, Kennan Institute for Advanced Russian Studies, Occasional Paper, #243, Washington: The Woodrow Wilson International Center for Scholars, 94 pp.
- Gusejnow, G. (2003): *Sowietskije idieologiemy w russkom diskursie 1990-ch*, Moskwa.
- Jameson, F. (1981): *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*, N.Y.
- Odiesskij, M.P., Fieldman, D.M. (1994): *Riewolucyja kak idieologiema (k istorii formirowanija)*, „Obszczestwiennyje nauki i sowriemiennost’”, № 2, s. 68–77.
- Odiesskij, M.P., Fieldman, D.M. (1995): *Tierror kak idieologiema (k istorii razwitija)*, „Obszczestwiennyje nauki i sowriemiennost’”, № 1, s. 167–175.
- Romanienko, A. (2000): *Obraz ritora w sowietskoj słowiesnoj kulturie*, Saratow.
- Szyriajew, J. (1997): *Obszczije processy w razwitii ruskogo jazyka w 1945–1995 gg.*, [w:] S. Gajda: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Russkij jazyk*, Opole.